

ONA TILI VA O‘QISH SAVODXONLIGI DARSLARIDA TARBIYA UZVIYLIGINI TA’MINLASHNING KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV ASOSLARI

Jamshid Xudoykulov

Qori Niyoziy nomidagi Tarbiya pedagogikasi milliy
instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Maqolada ona tili va o‘qish savodxonligi darslarida tarbiya uzviyligini kompetensiyaviy yondashuv asosida ta’minlash muammosi tahlil qilinadi. Tadqiqotda nazariy tahlil, o‘quv-meyoriy hujjatlar qiyosiy sharhi, dars kuzatuvlari va ekspert baholashdan foydalanildi. Natijada tarbiyaviy komponentni kompetensiyalar tarkibiga integratsiya qilish mezonlari va amaliy yechimlar asoslandi.

Kalit so‘zlar: tarbiya uzviyligi, kompetensiyaviy yondashuv, ona tili, o‘qish savodxonligi, qiymatga yo‘naltirilgan ta’lim natijalari, refleksiya, baholash mezonlari

ОСНОВЫ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА К ОБЕСПЕЧЕНИЮ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ ВОСПИТАНИЯ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА И ЧИТАТЕЛЬСКОЙ ГРАМОТНОСТИ

Жамшид Худойкулов

Самостоятельный соискатель Национального научно-исследовательского
института педагогических наук имени Т. Н. Кары-Ниязи.

Аннотация. В данной работе разработаны принципы компетентностно-ориентированного проектирования для повышения согласованности образования по предметам родного языка и грамотности чтения. В качестве методологий использовались контент-анализ, наблюдение за занятиями и дидактическое моделирование. Результаты исследования указывают на эффективные способы согласования образовательных целей с языковыми компетенциями и компетенциями учащихся в области деятельности.

Ключевые слова: воспитательная преемственность, компетентностный подход, родной язык, читательская грамотность, ценностно-ориентированные результаты обучения, рефлексия, критерии оценивания

FUNDAMENTALS OF A COMPETENCY-BASED APPROACH TO ENSURING THE CONTINUITY OF UPBRINGING IN MOTHER TONGUE AND READING LITERACY LESSONS

Jamshid Khudoykulov

Independent researcher at the Qori Niyoziy
National Institute of Pedagogy of Upbringing.

Annotation. This work develops the principles of competency-based design to strengthen the coherence of education in the subjects of mother tongue and reading literacy. Content analysis, classroom observation, and didactic modeling were used as methodologies. The results of the study indicate effective ways to align educational goals with linguistic and student activity competencies.

Keywords: educational continuity, competency-based approach, mother tongue, reading literacy, values-oriented learning outcomes, reflection, assessment criteria

Kirish. Ona tili va o'qish savodxonligi darslari boshlang'ich va umumiy o'rta ta'limda nafaqat til birliklarini o'rgatish, balki shaxsning tafakkuri, muloqot madaniyati, axloqiy pozitsiyasi va ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirishda tayanch maydon hisoblanadi. Shu bois tarbiya uzviyligi masalasi mazkur fanlar didaktikasida alohida ilmiy muammo sifatida ko'riladi: tarbiya mazmunining sinfdan sinfga mantiqan davom etishi, darsdan darsga bir xil qadriyatlar tizimining turli kommunikativ vaziyatlarda qayta namoyon bo'lishi hamda o'quvchi tajribasida barqaror odat va munosabatga aylanishi ko'pincha rejalashtirilmagan, epizodik va ko'proq matn tanlash bilan cheklanib qoladi. Ayni paytda kompetensiyaviy yondashuv ta'lim natijasini faqat bilimlar majmui emas, balki vaziyatda qo'llanadigan ko'nikma, munosabat va qadriyatlar birligi sifatida talqin qilgani uchun tarbiya uzviyligini ta'minlashga metodik imkoniyat yaratadi. Biroq amaliyotda kompetensiyalar ko'pincha kommunikativ-tilshunoslik yo'nalishida tor interpretatsiya qilinib, tarbiyaviy komponent umumiy "ma'naviy-axloqiy tarbiya" darajasida deklarativ qolmoqda. Bu holat tarbiya natijasini o'lchash, kuzatish va baholashning aniq mezonlari ishlab chiqilmaganligi, o'qituvchi vazifa dizayni orqali tarbiyaviy maqsadni faoliyatga singdirish texnologiyalarini yetarli egallamaganligi bilan bog'liq.

Ilmiy adabiyotlarda kompetensiyaviy ta'limning nazariy asoslari, xususan, kompetensiyani faoliyatga yo'naltirilgan natija sifatida talqin qilish, baholashning mezoniyli va refleksiv amaliyotlarning roli keng yoritilgan. Ona tili ta'limida kommunikativ yondashuv, matn asosida o'qitish, o'qish savodxonligi va tushunib

o'qish strategiyalarining ahamiyati ham asoslangan [1.93]. Shunga qaramay, tarbiya uzviyligini aynan kompetensiya komponentlari bilan bog'lab, dars mazmuni, o'quvchi faoliyati va baholashni bir butun tizim sifatida modellashtirish bo'yicha metodik bo'shliq saqlanib turibdi. Tadqiqot muammosi shundan iboratki, ona tili va o'qish savodxonligi darslarida tarbiyaviy maqsad ko'pincha matnning mavzusiga yuklatiladi, biroq o'quv vazifalari, muloqot jarayoni va baholash mezonlarida tarbiyaviy natija sifatida konkretlashtirilmaydi; natijada uzviylik tamoyili deklarativ qoladi.

Maqolaning maqsadi ona tili va o'qish savodxonligi darslarida tarbiya uzviyligini ta'minlashning kompetensiyaviy yondashuvga tayangan ilmiy-metodik asoslarini ishlab chiqish va amaliy mezonlarini asoslashdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar hal qilindi: tarbiya uzviyligini kompetensiya tuzilmasi bilan bog'lovchi konseptual modelni aniqlash; dars vazifalari arxitekturasida tarbiyaviy natijani joylashtirish mezonlarini belgilash; baholash va refleksiya orqali tarbiyaviy natijaning kuzatilishini ta'minlaydigan metodik yechimlarni tizimlashtirish.

Asosiy qism. Tadqiqot metodologiyasi kompetensiyaviy yondashuvning faoliyat va natijaga yo'naltirilgan talqiniga tayandi; unda tarbiyaviy komponentni "munosabat va qadriyatga yo'naltirilgan natijalar" sifatida operatsionallashtirish markaziy o'rin tutdi. Nazariy bosqichda pedagogika va metodika bo'yicha manbalar kontent-tahlil qilindi: kompetensiya tarkibi, tarbiya va ta'lim birligi, o'qish savodxonligi hamda baholashning mezoniyli haqidagi ilmiy pozitsiyalar ajratildi va taqqoslandi. Qiyosiy tahlil orqali ona tili va o'qish savodxonligi bo'yicha o'quv dasturlari va darslik amaliyotida tarbiyaviy maqsadning berilishi, ularning kompetensiyalar bilan bog'lanish darajasi va izchilligi ko'rib chiqildi [4.259]. Empirik bosqichda dars kuzatuvi va pedagogik ekspertiza usullari qo'llandi: turli sinf kesimida o'qituvchining vazifa qo'yishi, savol-javoblar va muhokama jarayonida tarbiyaviy komponentning qanday faollashishi, hamda baholashning qaysi indikatorlari ishlatilishi qayd etildi. Kuzatuv ma'lumotlari sifat jihatdan tahlil qilinib, takrorlanuvchi didaktik holatlar, uzilishlar va samarali amaliyotlar tipologiyalashtirildi. Shuningdek, didaktik modellashtirish metodi yordamida tarbiya uzviyligini ta'minlovchi "kompetensiyaviy vazifa zanjiri" konsepsiyasi ishlab chiqildi; u dars mazmuni, faoliyat va baholashning o'zaro bog'liqligini ta'minlash uchun qo'llaniladigan prinsiplar majmuini ifodalaydi [4.71]. Mazkur metodlar tanlanishining sababi shundaki, tarbiya uzviyligi bevosita sinfdagi muloqot amaliyoti va vazifa dizaynida namoyon bo'ladi; demak, faqat nazariy tahlil yetarli emas, amaliy jarayonning strukturaviy kuzatuvi va modelga keltirilishi zarur.

Tarbiya uzviyligini ta'minlash kompetensiyaviy yondashuvda uch qatlamli integratsiya orqali amalga oshirishini ko'rsatdi. Birinchi qatlam mazmuniy integratsiya

bo‘lib, unda tarbiyaviy g‘oya matnning mavzusi yoki “to‘g‘ri xulosa”ga bog‘lab qo‘yilmaydi, balki til hodisalari va nutq amaliyoti bilan birgalikda yoritiladi. Kuzatuvlarda tarbiyaviy maqsad faqat matn tanlash bilan cheklanganda o‘quvchi ko‘pincha mazmunni qayta aytish darajasida qolib, shaxsiy pozitsiya va mas‘uliyatli munosabatni dalillashga o‘tmasligi aniqlandi. Aksincha, mazmuniy integratsiya kuchli bo‘lgan darslarda o‘qituvchi bir xil qadriyat yo‘nalishini turli matn janrlari orqali ketma-ket ochib beradi: masalan, xabar matnida fakt va manba ishonchligini tekshirish, badiiy matnda qahramon motivlarini tahlil qilish, munozarali matnda esa dalil va qarshi dalilni ajratish orqali halollik, adolat, mas‘uliyat kabi munosabatlar til amaliyoti bilan birga shakllantiriladi. Bu holat tarbiya uzviyligining “qadriyatlar spiral”i sifatida namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi: bir qadriyat turli sinf va mavzularda murakkablashib boradigan kommunikativ vaziyatlar orqali qayta quriladi.

Ikkinchi qatlam faoliyat integratsiyasi bo‘lib, tarbiyaviy natija aynan o‘quv vazifalarining arxitekturasida joylashtiriladi. Tadqiqotda “kompetensiyaviy vazifa zanjiri”ning samarali shakli aniqlashtirildi: avval tushunish va talqin, so‘ng baholash va pozitsiya bildirish, undan keyin esa tanlov asosida amaliy qo‘llash va refleksiya. Bunday zanjirda tarbiyaviy komponent “nima to‘g‘ri” degan tayyor hukm sifatida emas, balki o‘quvchining tanlovi, dalillashi va muloqot etikasida namoyon bo‘ladigan natija sifatida ko‘rinadi. Kuzatuvlar shuni ko‘rsatdiki, vazifalar faqat reproduktiv bo‘lsa, tarbiyaviy uzviylik uziladi; chunki o‘quvchi har safar yangi matn bilan yangi “to‘g‘ri xulosa”ni eslab qolishga urinadi. Faoliyat integratsiyasida esa o‘quvchi bir xil muloqot me‘yorlarini turli vaziyatlarda qo‘llashni o‘rganadi: suhbatdoshni tinglash, fikrni odob bilan bildirish, matndan dalil keltirish, muallif pozitsiyasini hurmat bilan tanqid qilish kabi ko‘nikmalar tarbiyaviy natijaning tashqi ko‘rinishiga aylanadi.

Uchinchi qatlam baholash integratsiyasi bo‘lib, tarbiyaviy natijani kuzatish va mezoniy baholash orqali uzviylikni mustahkamlaydi [4.92]. Tadqiqot natijasi sifatida baholashning uchta indikator guruhi tizimlashtirildi: nutqiy-amaliy indikatorlar, kognitiv-axborot indikatorlar va ijtimoiy-etik indikatorlar. Nutqiy-amaliy indikatorlar o‘quvchining fikrni aniq ifodalashi, dalil bilan asoslay olishi, matn va vaziyatga mos uslub tanlashi bilan bog‘liq bo‘lsa, kognitiv-axborot indikatorlar manbani tanlash, fakt va fikrni ajratish, xulosa chiqarishning mantiqiyliги kabi ko‘rsatkichlarni qamrab oladi. Ijtimoiy-etik indikatorlar esa muhokamada hamkorlik, navbatni saqlash, e‘tirozni odob doirasida bildirish, boshqacha fikrga bag‘rikeng munosabat, o‘z xatosini tan olish va tuzatishga tayyorlik kabi kuzatiladigan harakatlar orqali ifodalanadi. Eng muhim topilma shundaki, ijtimoiy-etik indikatorlar alohida “tarbiya balli” tarzida ajratilganda formalizm kuchayadi, biroq ularni nutqiy-amaliy va kognitiv indikatorlar bilan qo‘shma mezon sifatida berilganda o‘quvchi uchun tabiiy yondashuv shakllanadi. Shuningdek, refleksiv baholash tarbiya uzviyligining mexanizmi sifatida namoyon bo‘ldi: dars yakunida o‘quvchi nafaqat nimani

o'rganganini, balki qanday muloqot qilganini, qaysi dalil ishonchli bo'lganini va qanday xulqiy tanlov qilganini tahlil qilganda, tarbiyaviy natija barqarorlashadi.

Natijalar aks etadigan bo'limining yakuniy natijasi sifatida tarbiya uzviyligini ta'minlovchi kompetensiyaviy asoslar quyidagicha umumlashtirildi: tarbiyaviy mazmun matn mavzusiga emas, kompetensiya komponentlariga integratsiya qilinadi; o'quv vazifalari zanjiri tarbiyaviy natijani tanlov, dalillash va muloqot etikasida namoyon etadigan qilib quriladi; baholash esa refleksiya va mezoniy indikatorlar orqali uzviylikni mustahkamlaydi. Bu uch qatlam birgalikda ishlamaganda, tarbiya epizodik bo'lib qolishi kuzatildi.

Olingan natijalar kompetensiyaviy yondashuv nazariyasida ta'kidlanadigan "faoliyatda namoyon bo'ladigan natija" prinsipini tarbiya uzviyligi masalasiga tatbiq etish zarurligini ko'rsatadi. A.B.Xutorskoy kompetensiyani shaxsning tayyorgarligi va amaliy vazifalarni hal etish qobiliyati bilan bog'lab, uning tarkibida motivatsion-qiymat komponentini ajratadi [5.124]. Tadqiqotimizda mazkur komponent dars vazifa dizaynida konkret indikatorlar orqali ko'rinish olmaguncha, u deklarativ qolishi aniqlandi; demak, kompetensiya nazariyasidagi qiymat komponentini metodik jihatdan operatsionallashtirish muammosi dolzarbligicha qolmoqda. Metodist olimlardan biri I.A.Zimnyaya kompetensiyalarni integrativ sifat sifatida, ularning shakllanishi uchun refleksiya va o'zini baholash muhimligini ko'rsatadi [5.98]. Bizning natijalar refleksiv baholash tarbiyaviy uzviylikni kuchaytirishini tasdiqlaydi, biroq refleksiya "o'zini maqtash yoki umumiy xulosa" darajasida emas, balki muloqot etikasiga oid aniq harakatlar tahlili orqali yo'lga qo'yilganda samarali bo'lishini asoslaydi.

Til ta'limi metodikasida kommunikativ yondashuvning ustunligi va matn bilan ishlashning markaziy roli ko'p bora yoritilgan. Tadqiqotchi J.Jalolov chet tili didaktikasida kommunikativlikni faoliyat va vaziyatga bog'lab talqin qiladi. Bu g'oya ona tili ta'limiga ham metodologik jihatdan mos keladi, chunki tarbiya ham kommunikativ vaziyatlarda ko'rinadigan munosabatlar orqali shakllanadi [2.301] Shu bilan birga, ona tili darslarida tarbiyaviy maqsad ko'pincha "matnning tarbiyaviy g'oyasi"ni topish bilan chegaralanib qoladi. Metodist olimlar A.Mahmudov va M.Nurmonovlarning ona tili ta'limidagi matn va nutq birliklariga tayanish haqidagi qarashlari bizning natijalar bilan uyg'unlashadi: tarbiyaviy uzviylikni tilning muloqotdagi vazifasi bilan bog'lash o'quvchining real nutqiy xulqini o'zgartirishga xizmat qiladi. Biroq mualliflar ko'proq lingvodidaktik tizimni asoslagan bo'lsa, mazkur tadqiqot tarbiyaviy natijani baholash mezonlari va vazifa zanjiri arxitekturasini orqali metodik jihatdan aniqlashtiradi [1.156].

O'qish savodxonligi bo'yicha xalqaro yondashuvlarda matnni tushunish, talqin qilish va baholash bilan birga, axborotni tanqidiy qayta ishlashning ahamiyati kuchayib borayotgani ta'kidlanadi. Bu yo'nalish tarbiyaviy uzviylik bilan bevosita

tutashadi, chunki tanqidiy o'qish faqat intellektual amal emas, balki mas'uliyatli axborot xulqi, manba madaniyati va halollik kabi munosabatlarni ham talab qiladi. Bizning natijalar shuni ko'rsatadiki, o'qish savodxonligini "strategiyalar to'plami" sifatida o'qitish tarbiyaviy uzviylikka olib kelmaydi; aksincha, strategiyalar muloqot etikasiga va ijtimoiy mas'uliyatga ulangan vazifalar orqali berilganda tarbiya va ta'lim birligi kuchayadi. UNESCO tomonidan ilgari surilgan ta'limning shaxsiy va ijtimoiy natijalari uyg'unligi haqidagi g'oyalar ham tadqiqot xulosalarini kengroq kontekstda qo'llab-quvvatlaydi, chunki unda kompetensiyalar faqat akademik emas, balki ijtimoiy hamkorlik va mas'uliyat bilan bog'lanadi [6.56]. Shu o'rinda muhim metodik farq shuki, xalqaro yondashuvlarda qadriyatlarga yo'naltirilgan natijalar ko'pincha transversal kompetensiyalar sifatida umumiy ko'rinishda beriladi, biz esa ularni ona tili va o'qish savodxonligi darslarida kuzatiladigan nutqiy-amaliy harakatlar darajasigacha tushirib, baholash indikatorlari bilan bog'ladik.

Kompetensiyaviy yondashuvni amaliyotga joriy etishda uchraydigan tipik muammolarni ham izohlaydi. Birinchidan, o'qituvchi tarbiyaviy maqsadni matnning "to'g'ri g'oyasi" bilan almashtirib yuborganda, o'quvchining shaxsiy pozitsiyasi va dalillash madaniyati rivojlanmaydi; bu holat tarbiyaning uzviy emas, epizodik xususiyat kasb etishiga olib keladi. Ikkinchidan, baholashning mezoniyligi yetishmaganda, tarbiyaviy natija subyektiv taassurotga aylanadi; natijada o'quvchi qaysi xatti-harakat va nutqiy tanlov ijobiy natija berishini anglamaydi. Uchinchi muammo, refleksiya amaliyoti yo'lga qo'yilmaganda, o'quvchi o'z muloqot odatlarini tahlil qilmaydi va sinfdan sinfga o'tishda tarbiyaviy tajriba "yangidan boshlanadi". Demak, tarbiya uzviyligini ta'minlash kompetensiyaviy yondashuvning ichki mantiqiga mos tarzda, natija, faoliyat va baholash birligida hal qilinadigan didaktik vazifadir.

Xulosa. Ona tili va o'qish savodxonligi darslarida tarbiya uzviyligini ta'minlash kompetensiyaviy yondashuv sharoitida uch qatlamli integratsiya orqali samarali amalga oshishini asoslab berdi: mazmuniy integratsiya tarbiyaviy g'oyani til va matn amaliyoti bilan birlashtiradi; faoliyat integratsiyasi tarbiyaviy natijani vazifa zanjiri arxitekturasiga joylashtiradi; baholash integratsiyasi esa mezoniy indikatorlar va refleksiya orqali barqarorlashtiradi. Ilmiy hissasi shundan iboratki, tarbiyaviy natijalar matn tanlashga bog'liq bo'lgan umumiy niyat sifatida emas, o'quvchi bajaradigan nutqiy-amaliy harakatlar va muloqot etikasi darajasida kuzatiladigan kompetensiya komponentlari sifatida konseptuallashtirildi. Amaliy jihatdan, o'qituvchi darsni rejalashda tarbiyaviy uzviylikni "qadriyatlar spirali" va "kompetensiyaviy vazifa zanjiri" asosida qurishi, baholashda esa ijtimoiy-etik indikatorlarni nutqiy va kognitiv ko'rsatkichlar bilan uyg'un mezon sifatida qo'llashi tavsiya etiladi. Kelgusida tadqiqotlar turli yosh bosqichlarida indikatorlarning rivojlanish dinamikasini aniqlash, hamda raqamli matnlar bilan ishlash sharoitida

tarbiyaviy uzviylikni ta'minlash mexanizmlarini chuqurlashtirishga yo'naltirilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mahmudov N. Ona tili ta'limi metodikasi. Toshkent, O'qituvchi, 2010. 256 b.
2. Nurmonov A. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, O'qituvchi, 2001. 320 b.
3. Зимняя И. А. Ключевые компетенции как результативно-целевая основа компетентного подхода в образовании. Москва, Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. С. 38
4. Jalolov J. Chet til o'qitish metodikasi. Toshkent, O'qituvchi, 2012. 320 b.
5. Хуторской А. В. Компетентностный подход в образовании. Москва, Эйдос, 2003. с.256
6. UNESCO. Rethinking Education: Towards a Global Common Good? Paris, UNESCO Publishing, 2015. 85 p.
7. OECD. PISA 2018 Assessment and Analytical Framework. Paris, OECD Publishing, 2019. 352 p.